

ГОРА БОЖУРОВА

(БИЉНИ СВЕТ У ТРАДИЦИОНАЛНОЈ КУЛТУРИ СЛОВЕНА)

ГОРА ПИОНОВАЯ

(РАСТЕНИЯ В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ СЛАВЯН)

PEONY MOUNTAIN

(PLANTS AND HERBS IN THE TRADITIONAL SLAVIC CULTURE)

Уредник: Зоја Карановић

2017.

УФС | УДРУЖЕЊЕ
ФОКЛОРИСТА
СРБИЈЕ

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА
„СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ“
БЕОГРАД

Недељко В. Радосављевић
Историјски институт, Београд
nedeljko_radosavljevic@yahoo.com

УДК: 615.89:091(=163.41)''1841''

РУДНИЧКА ЛЕКАРУША*

У раду је указано на Рудничку љекарушу/лекарушу (1841), писани зборник у коме су сакупљена знања из домена народне медицине, пре свега начини справљања лекова и упутства за њихову примену. Љекаруша је повезана са још три дела богослужбене провенијенције у један повез, и у раду је палеографски описана. На основу њеног садржаја, указано је на то да је, за разлику од других љекаруша, насталих у 18. и у првој половини 19 века, на њеног састављача, јеромонаха Мануила Витковића, важан утицај имала и медицинска традиција која је преузета из Хабзбуршке монархије. Наведени су подаци о заступљености превентиве, рецепата и поступака из области ветеринарске и хумане медицине. Посебна пажња усмерена је на лекове који садрже биље, затим ратарске, повртарске и воћарске културе, као и друге врсте биљака, али и на биљне производе који су саставни део записаних лекова.

Кључне речи: Манастир Благовештење рудничко, љекаруша, болести, рецепти, лекови, биље, примена.

У хришћанској Европи новог века медицинска знања су се временом све више увећавала и ширила. У средњој и западној Европи, као и у Русији у 18. и 19. веку, постојала је јасна подела на хирурге и лекаре, они су посматрани одвојено и различито су били рангирани у сложеној друштвеној структури. Хирурзи су често били посматрани као припадници једног од еснафа, попут бербера, док су лекари били више цењени (Живојиновић 1995: 362). Међутим, на Балканском полуострву под османском влашћу, ситуација је била другачија: медицинска знања била су заснована на више традиција, и тако обједињена су давала слику помешаних искустава: народне медицине, средњовековне словенске медицинске баштине и османске медицине. Османска медицина је баштинила традицију старијих муслиманских школа, попут андалузијске, која је преносила и античка медицинска знања. Осим тога, и Грци, поданици Османског царства, школовани на факултетима по Европи, доносили су у ту државу нова медицинска знања. Та знања су у њене периферне области допирала и преко Хабзбуршке монархије.

У Османском царству у целини, постојали су добри лекари, школовани у посебним медицинским училиштима (Tib). Али, они су били реткост на европској периферији државе, па су и њихова знања у те области стизала споро. Ипак, постојали су османски апотекари, познати као атари, који су имали значајну улогу у доношењу нових лекова на просторе широм Балканског полуострва (Катић 2016: 164–169).

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја „Европа и Срби: подстицаји и искушења европске Модерне“ (ев. бр. 177031), који се реализује у Историјском институту.

Најприсутнији облик сакупљања и примене медицинских знања, заснован на изворима са више страна (народна, османска, европска медицина) на Балкану биле су љекаруше, зборници којих је највише било у словенским областима Османског царства.¹ Они су садржали рецепте за справљање лекова и упутства за њихову примену. Међу Словенима, на простору Балкана, ти зборници су настајали у манастирима и понекад парохијским црквама, местима у којима се неговала писменост (Радосављевић 2007: 317–319).

У српским земљама осамнаестог и прве половине деветнаестог века издваја се љекаруша из Годовичког зборника, из истоименог манастира у код Пожеге, који је данас похрањен у Збирци старе и ретке књиге Народног музеја у Ужицу (Радосављевић 2016: 174). Овом зборнику је слична Горажданска љекаруша, коју је објавио М. С. Поповић-Родољуб (1892: 574–579). И љекаруша свештеника Никодима Поповића, настала у Бјелуши код Ариља, такође је сличног садржаја, с тим што је знатно опширнија (Арнаутовић 2015: 73–97). Богата подацима о лековима и начинима њихове примене је и љекаруша која се чува у Бугарском историјском архиву Народне библиотеке „Иван Вазов“ у Пловдиву.²

Такође драгоцен, до сада непозната научној јавности, је Рудничка љекаруша, која се чува у Народној библиотеци у Пожеги.³ Она се прво налазила у манастиру Благовештење рудничко, што указује да су у њему и раније негована медицинска знања, као што је то било и у неким другим манастирима (Радосављевић 2007: 138). Рудничка љекаруша, за разлику од других примера таквог сакупљања медицинских знања која припадају добу непосредне османске власти, настала је у времену када је већ постојала Кнежевина Србија.

Рукопис, у којем се налази љекаруша, састоји се из четири дела и сви су заједно увезани у кожни повез. Љекаруша је његов последњи део, у који су увезане и укоричене још три књиге. У првом делу је Слово о почитаниј церкве, сочиненное и говоренное Викентијем Ракичемъ у Венецији 1807 (Ракић 1807). Следи рукописни зборник молитви, који садржи тридесет осам страна, писан ћирилицом уставом, на црквенословенском језику, са примесима српског народног говора. Трећи део је такође рукопис, преписан из једног минеја, и има четрдесет четири стране. По рукопису којим су

1 Традиција постојања таквих зборника датира од средњовековног доба државности балканских народа. Такав пример је Ходошки зборник с краја 14. века, који је временом постао узор за бројне рукописе те врсте. Касније, настали су зборници попут Григоријевог кодекса, Врачебног типика, Босанских кодекса из 1749, Пиротског кодекса, Сопотске љекаруше из 1854 (Марковић-Стојановић 2012: 60–61; Радосављевић 2016: 175).

2 Сборник на лекарства, Български исторически архив, НБ „Иван Вазов“ Пловдив, Специални фондове, 108.

3 Народна библиотека Пожега, Збирка старе и ретке књиге, инв. бр. 37.458. Драга колегиница Јасминка Лаловић, руководилац Завичајног одељења НБП, ми је указала на овај изузетно драгоцен рукопис и омогућила увид у њега, на чему сам јој веома захвалан.

писана та два дела, може се закључити их је писао исти аутор. У оба та дела урађене су графитне илуминације, као и вињете које одвајају поједине целине. Четврти део у повезу је Лекаруша, писана ћирилким курзивом. Рукопис лекаруше је формата 21 x 17 цм.

За разлику од другог дела, који нема записа о ауторству, на почетку трећег дела увезаног тома, преписаног из једног mineја, наводи се да је он настао из пера јереја Михаила Витковића, родом из Босне, при благоверном господару и књазу сербском Милошу, и при епископу шабачком Герасиму, у манастиру Петковици, при игумену Серавиму Поповићу, *от рождества Христова 1837. љето*. Исто тако, на првој страни Лекаруше, на горњој маргини, сачуван је запис који гласи: „Возљубљенаја моја в Христе братијо, 1841. г. месеца септем[в]ра“, што је *terminus post quem* њеног настанка Доња маргина такође садржи запис, који указује на аутора тог дела рукописа: „сочињено в јеромонаком Мануилом Витковићем у м[онастиру] Благовештенију у Рудничкој планини у Срби[ју]“ (Рудничка лекаруша: 1).

Када је реч о ауторству трећег (преписи из mineја) и четвртог дела повеза (лекаруша), потписани аутори имају исто презиме, али не и исто име. Док је трећи део потписао јереј, дакле мирски свештеник, Михаило Витковић, запис у Лекаруши указује да је она дело јеромонаха Мануила Витковића. Разлика у писању ова два дела такође је видљива (ћирилска капитала и ћирилска курзивна минускула). Међутим, у одређивању ауторства ових делова повеза то само делимично може да збуни. Јер, ијекавско наречје, на којем су поменути рукописи настали, као и презиме аутора, указују на то да је у питању иста личност, свештеник који је у међувремену примио монашки чин и узео име Мануил (Емануил). То објашњава и зашто су три рукописа спојена у једну књигу: други и трећи рукописни део су пренети из манастира Петковице у манастир Благовештење рудничко, у коме је потом настала Рудничка лекаруша. Разлика у стилу писања (капитала, курзивна минускула) може се потражити у њиховом садржају. Јер, други и трећи део су богослужбени, и писани су по угледу на штампане богослужбене књиге, са успешним илуминацијама и вињетама. Лекаруша је, пак, дело профане садржине, и могла је бити писана једноставније.

Сама лекаруша има укупно тридесет осам страница. Првих осам страница садрже поучан текст којим се верници позивају да поштују световну и духовну власт, да буду спремни да се одазову на позив за одбрану отаџбине, да се моле за кнеза Србије, јер их он штити и брани, као и да слушају савете духовника. Писац овог рукописа је показао за то време добро теолошко образовање. Посебна пажња посвећена је другој заповести (Љуби ближњега свога као самога себе). Народ се ту позива да на добро одговори добрим, али да добрим делима одговори и на учињену неправду или зло, јер уколико буде одговарао на исти начин, оба починиоца биће једнако крива. У позивању верника да се држе Божјих закона, писац указује и на Пету

Божју заповест (Поштуј оца својега и матер своју, да ти добро буде и да дуго поживиш на земљи), а затим и на Посланицу апостола Павла у Галати.⁴

Поред моралних поука, овај део текста занимљив је и по томе што се у њему препознају династичка уверења аутора. И у претходном, трећем рукопису у повезу, Витковић је навео да је написан у време „благоверног господара и књаза српског Милоша“. У уводном делу Љекаруше, Витковић помиње не само кнеза Михаила Обреновића, тада на српском престолу, већ поново и кнеза Милоша. Штавише, поред позивања на верност младом кнезу Михаилу, много више пажње посвећено је делу кнеза Милоша, кога је посматрао као Божјег изабраника и ослободиоца Србије. Јеромонах Мануил Витковић је, у то време, свакако био присталица династије Обреновић и велики поштовалац Милоша Обреновића, којег је сматрао творцем слободне српске државе. С обзиром на то да је, у каснијем периоду династичких смена на престолу Кнежевине Србије, постојала и пракса цепања првих страница књига на којима је писало у време ког кнеза је настала, може се закључити да је ова књига пажљиво чувана, и да је њена медицинска намена одвратила пажњу од помињања кнеза Милоша и кнеза Михаила у делу текста који има апологетску садржину.

Медицински садржај Рудничке љекаруше заснован је на традиционалним рецептима народне медицине, али је, кроз поједине рецепте и њихове састојке, видљив и утицај савремене европске медицине. Како у Србији, осим османских атара, апотекарска делатност није била развијена, европски утицај је долазио из области у Хабзбуршкој монархији у којима су живели Срби, као што су градови, Земун, Сремске Митровица, Панчево, Нови Сад. На то указују помени апотека и препарата који су у њима могли да се купе. А такође су у рукопису присутне речи као „пилуле“ или „фластери“. Љекаруша садржи и јединице мере које у рукописима сличне садржине нису присутне. Поред тада уобичајених мера (исе, грумен, драм), лекови су у њој справљани и дозирани и у другим мерама, попут „лота“ (12,50 грама), примењиваног у Хабзбуршкој монархији. Мерење састојака лекова вршено је и тежином зрна пшенице, количином „на врх ножа“ и слично.

Биљке које су коришћене за справљање лекова као прпа, морско грождје и жеста, су у локалном окружењу ретко коришћене, или се називају другачије, што указује на утицај лекарских зборника из других средина, при настанку Рудничке љекаруше. Исто тако, има биљака, попут српца или разгона, за које се користи латинско име, вероника (Veronica). Потврда утицаја неког другог рукописа на аутора види се и у заступљености састојака који нису били локалног порекла, већ су потицали из медитеранског басена. Међу њима је било и веома скупих зачина, попут шафрана. За разлику од

4 Галатима Посланица Св. апостола Павла, Нови завјет Господа нашега Исуса Христа: Библија или Свето писмо старог и Новог завјета, превели Ђ. Даничић и В. С. Караџић, Београд 1993: 194–203.

тога, у Рудничкој лекаруши нема ни помена неких широко заступљених производа са подручја западне Србије, попут белог (препраног) катрана.

После уводног дела, на тридесет страна рукописа су рецепти за справљање појединих лекова и за њихову примену. Странице овог дела нису пагиниране, али су рецепти означавани редним бројевима, од 1 до 85, али то није њихов укупан број. И по томе се ова лекаруша разликује од других. Наиме, док у Годовичкој или Горажданској лекаруши под једним бројем, или у једном одељку, стоји само један рецепт, у Рудничкој лекаруши је под истим бројем некада наведено више рецепата за једну болест, често са различитим састојцима и начином справљања лека. Због тога број уписаних рецепата превазилази нумерацију. Рецепти нису у потпуности сврстани по деловима који се односе на поједине болести, али је тај принцип делимично примењен. Приметно је и то да се у неким случајевима више болести наводи заједно по основном састојку лека. То је, на пример, био случај са цветом руже, осушеним, самлевеним или свежим, помешаним са другим састојцима (Рудничка лекаруша, бр. 67–71; 71–77). На крају Лекаруше, налази се „Молитва од змија“.

У Рудничкој лекаруши превасходно су заступљени лекови и процедуре лечења у хуманој медицини, затим у ветеринарској медицини, као и у здравственој превентиви. Ветеринарској медицини припадају укупно четири лека, а шест се односи на превентиву против појаве куге, као и на сузбијање инсеката и глодара. Сви остали лекови односе се на хуману медицину.

Када је реч о структури лекова по састојцима, Рудничка лекаруша садржи највише рецепата који су засновани на онима биљног порекла. Чак 82 рецепта садрже искључиво састојке биљног порекла (лековито биље, ратарске, повртарске и воћарске културе, друге биљке, биљни производи), 22 рецепта садрже биљне и животињске састојке, 20 само животињске, 12 су комбинација биљних и минералних, а шест биљних, минералних и животињских састојака. Осам рецепата је од састојака само минералног порекла, четири имају минералне и животињске састојке, а један биљне и животињске, уз један људски продукт (млеко дојиље). Укупно је реч о 155 различитих рецепата, који не само да указују на то како су се у време њеног настанка људи у Србији лечили, и од којих су састојака лекови справљани, већ посредно говоре и о томе каква је била структура српске агркултуре и трговине тог времена. Исто тако, док се у Годовичкој, Горажданској и Бјелушкој лекаруши највише помињу аутохтоне, чак и ендемске биљке и њихови производи, у Рудничкој су присутне биљке и састојци који су узгајани или су настали ван локалног географског подручја.

Од биља су у рецептима Рудничке лекаруше заступљени боквица, трава „мица“, пелен, вења, аста, љутица, жалфија, жеста, јеленски језик, слез, ралица, бегонија, детелина, црвени лук, куница, лобода, коприва, крин, репушина, рутица. Од ратарских и повртарских култура присутни су дуван,

конопља, лан, зоб, паприка, црна ротква, сочиво, црни лук, цвекла, першун, рен, купус, шаргарепа, краставац. Осим њих, помињу се орах, кора, цвет и лист зове, ружа, храстова кора, врбов лист, дивљи кестен, јасен, буква. Од биљних прерађевина, у рецептима се помињу ракија, некад јасније наглашена као љута комовица, вино, у неким случајевима наглашено бело или црно, зејтин, расо, шећер, шпиритус, брашно (пшенично, јечмено, пројино), мекиње.

Посебно су занимљиви састојци лекова који нису били заступљени на локалном, климатски континенталном подручју. Од биљака и њихових прерађевина који су потицали изван тадашње Србије издвајају се смоква, поморанџа, бадем, шафран, орашац, цимет, памук. Од производа биљног порекла заступљени су камфор, терпентин и тамјан.

Међу лековима који садрже биљне продукте, највише су употребљавани следећи:

Лекови за животиње

Када је реч о лековима за животиње, први лек који се помиње је лек против беснила, и потпуно је исти као и када је реч о хуманом беснилу, с тим што је наведено да се количина лека за животиње увећа (Рудничка лекаруша: бр. 13). Лек се састојао од осушеног семена конопље⁵ у праху, који је даван оболелој животињи у белом вину или у води. Други лек се односи на извлачење паразита (црв) из рана на животињи (Рудничка лекаруша: бр. 58). И он је биљног порекла. Уситњена лобода⁶, биљка са јаком аромом, била би посипана на оболело место, што би уништило паразите, или их „натерало да изађу“. Тај рецепт је различит у односу на оне из других лекаруша, у којима су за ту намену коришћени углавном животињски састојци.⁷

Један рецепт говори и о томе како да се побољша носивост код кокошака у зимском периоду (Рудничка лекаруша: бр. 64). За то је било намењено конопљино семе, семе коприве или семе паприке, помешано са мекињама и водом. Тако спремљена храна за живину требала је да побољша носивост у месецима кад она готово потпуно престаје. Занимљив је био и рецепт за заштиту коња и друге крупне стоке од напада инсеката, који су у летњим месецима били веома изражени (Рудничка лекаруша: бр. 59.) Коњи би једноставно били истрљани с конопљом, која је имала јак мирис, и њиме одбијала инсекте.

5 Конопља (*Cannabis sativa*), биљка вишеструке и широке примене, како у народној радиности, тако и у лековима народне медицине (Чајкановић 1985: 131–136).

6 Лобода (*Atriplex patula*), једногодишња биљка, заступљена у континенталном подручју. Карактерише је јака арома. Расте међу ратарским и повртарским културама, у модерно време сматра се коровском биљком (Šarić 1991: 68).

7 Годовичка лекаруша, на пример, садржи рецепт у коме се наводи да пиле треба расећи на два дела и привезати на рану, како би паразити из ране на животињи прешли у свеже пилеће месо, и то понављати до коначног излечења (Годовички зборник – лекаруша: 29–30).

Метил⁸, као паразит, био је присутан код преживара (овце, козе, говеда), и за ту болест је у Рудничкој лекаруши био записан поступак лечења у више фаза (Рудничка лекаруша: бр. 83). Оболела животиња би остајала затворена три дана без паше, „на сувој храни“, чак и без воде. Потом би јој се дала кашика љуте ракије комовице. Затим би била поново једну ноћ остављена на сувој храни (сено), и поново би јој била дата кашика ракије. Сматрало се да би на тај начин метил био отрован и животиња оздравила. Уколико би се то показало као исправно, поступак би био примењен и на остала грла из стада. Судићи по садржају лека, али и ускраћивању воде, поступак лечења је животињу доводио до границе физичке издржљивости, али нема података о његовој делотворности.

Лекови из домена превентиве

Друга група рецепата и препорука у Рудничкој лекаруши спада у превентиву, како за животиње тако и за људе и њихово окружење.

За уништавање глодара (мишеви, пацови), који су у тадашњим хигијенским приликама били честа појава, препоручивано је да се заједно иситне сумпор и „галица“ (плави камен), који би се, помешани са брашном, остављали тамо где се они појављују. Ова смеша деловала је као отров (Рудничка лекаруша: бр. 61). Рецепт за истребљење стеница⁹ предвиђао је кување листова дувана и парење ствари у којима се налазе, над том водом, а затим и њихово испирање њоме (Рудничка лекаруша: бр. 65). Један од рецепата односио се и на заштиту хране од жижка¹⁰, пре свега махунарки (грашак, пасуљ) и житарица, и био је животињског порекла. Заштита од тог инсекта подразумевала је да се у намирницама остави жив рак, да би по његовој смрти храна била заштићена (Рудничка лекаруша: бр. 66).

Болест од које се на Балканском полуострву још увек стрепело, јер се спорадично појављивала, да би поново букнула по слому Првог српског устанка и тињала све до почетка двадесетих година 19. века, била је куга.¹¹ Куга се ширила као пандемија и десетковала становништво у свом последњем великом налету, по слому Првог српског устанка. Кађење и парење етеричним уљима и смолама тада је било једна од уобичајених

8 Метил (*Fasciola hepatica*), плjosнати црв, паразитира у жучној кеси, крвним судовима, проузрокује зачепљење жучних одвода, што може да доведе до смртог исхода. http://www.bionet-skola.com/w/Veliki_metilj. Приступљено 28. 07. 2017.

9 Стеница (*Cimex lectularius*), инсект који паразитира, хранећи се крвљу човека или животиња, тиме постајући и преносилац заразних болести. <http://www.ekozastita.com/stenice.html>. Приступљено 28. 07. 2017.

10 Житни жижак (*Sitophilus granarius*), инсект који има велику отпорност на различите услове, попут температуре и влаге. Наносио је штету житарицама, махунаркама и кромпиру. http://www.ekozastita.com/zitni_zizak.html. Приступљено 28. 07. 2017.

11 Куга, црна смрт, изазва је бактерија *Yersinia pestis*. Најсмртоноснија болест у Европи од прве појаве 1348, до њеног искорењивања (Радосављевић 2013: 67–68).

мера, коришћених и кад је Кнежевина Србија увела карантинске мере на својим границама (Радосављевић 2013: 61–73). У Рудничкој љекаруши препоручује се ложење јаке ватре од буковог и јасеновог дрвета, у коју би се убацивала вења, сув пелен и жалфија, којима би се просторије кадиле (Рудничка љекаруша: бр. 81). И заштита од бува, такође присутних, нашла је место у Рудничкој љекаруши, али је рецепт имао животињски састојак.¹²

Лекови за људске болести

Међу болестима или проблемима који се у Рудничкој љекаруши помињу, и рецептима или начинима за њихово лечење, су: менструалне тегобе (4), тежак порођај (3), недостатак млека у породиље (2), грознице и фрас (10), болести очију (10), богиње (5), јектика (туберкулоза) (6), различите врсте дијареја (4), живе ране (5), зубобоље (7), главобоље и несвестице (9), костобоља (6), опекотине (3), хемороиди (3), болести ушију (3), болести грла (2), повишена температура (4), камен у бубрегу (1). Поред њих, помињу се и друге болести, попут проблема болова у грудима, болова у срцу, проблема лечења алкохолизма и несанице. Наведене и делом описане болести указују на то да су тадашњи носиоци медицинских знања могли многе од њих јасно да препознају, и из дотадашње праксе покушају да пронађу начин за њихово лечење. Међутим, тадашња скромна знања нису у потпуности омогућавала да се неке болести дефинишу до краја. Тако се међу болестима зуба, које се у Рудничкој љекаруши помињу, за једну са сигурношћу може тврдити да се ради о парадентози, док је међу описима несвестице једно од стања врло слично последицама можданог удара. Исто тако, болови у грудима који се такође помињу, могли су бити резултат и плућних и кардиоваскуларних болести, које није било увек могуће тачно одредити. И опис болести „када гризе у утроби или завија“, свакако је био симптом чира на желуцу или гастритиса. „Црвенило очију“ показује да је и тада било пуно појава различитих видова коњуктивитиса и алергијских реакција. Исто тако, ни болести срца нису могле бити јасније описане.

Занимљива особина ове љекаруше је у томе да јасно препознаје инфентивне болести попут жутице, шуге, или увећања слезине, а које су, због услова живота, биле честа појава. Међутим, у њој нема увек одговора како их лечити. Састављач љекаруше није знао да жутица није болест у правом смислу, већ симптом озбиљних обољења унутрашњих органа, попут јетре. Лекови за жутицу у основи су имали биљне састојке. Док један рецепт предвиђа кување корена коприве у белом вину, и пијење те течности ујутро

12 Од жежа, закланог 1. марта, коришћена је крв, у коју би се умочила једна метла, или више њих, и такве би биле остављене у углове просторија у кући. Крв би привлачила буве, а метла би, после 24 часа, била потапана у врелу воду. Поступак би увек могао бити поновљен. Навођење тачног датума када жежа треба заклати, указује и на магијску димензију овог рецепта, ублажену могућношћу да, ако то не буде могуће баш тог датума, он може бити примењен и неког другог дана (Рудничка љекаруша: бр. 82)

и увече, други је још једноставнији: удубити шаргарепу и из ње пити сва пића. Ношење златног конца о врату говори да је и у овом случају лечење имало и магијску димензију. За разлику од лекова против жутице, лек против шуге¹³, очигледно присутне у том времену, могао је бити делотворан. Он је садржао један биљни продукт, црно вино, које је требало помешати са ситним сумпором, и том течности мазати кожу оболелог.

Низ рецепата у Рудничкој лекаруши посвећен је болестима под општим именом „костобоља“ (Рудничка лекаруша: бр. 43). Међу њима, само један лек је издвојен посебно, и односио се на болове у табанима („кад табани боле“) (Рудничка лекаруша: бр. 33). И оне су биле препознате од оних који су били састављачи лекова, мада разлике међу њима нису прављене, јер познавање анатомије није било довољно да се дође до тачне дијагнозе. Од шест лекова за костобољу, само један, први, не укључује биљне производе, већ је заснован на свежем млеку. Остали садрже биљке (бели слез, шафран, листови дувана), затим производе попут терпентина и ракије комовице, који су мешани са млеком или машћу, како би могли бити коришћени путем мазања.

За главобоље је изричито наведено пет лекова, и сви садрже биљне састојке или њихове производе (Рудничка лекаруша: бр. 21). Први садржи смешу руже, љутице¹⁴, устругане роткве, квасца, сирћета и соли, која се привијала на главу. Други лек је садржао заједно прокуване лист од врбе и корен купуса, који су такође привијани на главу, док су у води, насталој током његове припреме, парене ноге. Трећи лек садржао је зелену винову лозу, помешану са јечменим брашном, четврти вењу¹⁵, ражани хлеб и сирће, а пети два одсечена и посолјена круга од роткве. Сви поменути лекови привијани су на главу. Записана су и два лека за несвестицу (Рудничка лекаруша: бр. 43). Један је, уз пуштање крви, препоручивао жалфију у вино, док је други био једноставан, и састојао се само од гутања зрна тамјана.

У Рудничкој лекаруши значајно место заузима и лечење живих рана, често називаних и „живине“. Радило се о ранама које нису могле да зарасту услед паразита, инфекција, или зато што у тадашњим условима нису могле бити хируршки саниране. Оне су биле стална опасност за живот

13 Паразитско обољење које изазива „шугарац“ (*Sarcoptes scabiei*) путем пенетрације у кожу и стварања система канала. Преноси се директно, дужим додиром да оболемим, али и индиректно. Манифестује се црвенилом, јаким сврабом, чак и краставошћу (крастава шуга). У модерно време лечи се скарибидима, лековима која елиминишу узрочника болести. С обзиром на то да је наведени лек из Рудничке лекаруше садржао сумпор, могао је деловати успешно.

<http://www.zzjzle.org.rs/index.php/2-uncategorised/130-suga-opste-informacije>. Приступљено 01. 09. 2017.

14 Љутица, љутић (*Ranunculus acer*), биљка са јаким ароматом, која може да изазове и ране. Коришћена као лек за падавицу и менструалне тегобе (Чајкановић 1985: 170).

15 Вења, клека (*Iuniperus communis*), биљка изузетно раширене примене у народној медицини, посебно у лечењу водене болести, кашља, болести грла, као и за справљање комовице и кађење просторија (Чајкановић 1985: 61–62).

оболелог, јер је претила опасност од различитих компликација, попут сепсе. Да се ради о другачијем приступу њиховом лечењу, у односу на лекове који су заступљени у Годовичкој или Горажданској љекаруши, показује њихов састав.¹⁶ Од пет лекова, четири су заснована на биљној основи, у комбинацији са животињским састојцима. Од биља су се користили суво језгро ораха и уситњена семена коприве и роткве. Коришћени су и зејтин и љуто сирће. Занимљиво је да се у три од пет поменутих лекова помиње уситњен осушен рак, чији прах се мешао са тим састојцима, а затим и беланце. Сви наведени лекови мазани су по живој рани, или су по њима посипани (Рудничка љекаруша: бр. 18). За разлику од сличних зборника, у Рудничкој љекаруши не помињу се конкретно ране од пушчаних зрна или од хладног оружја (Радосављевић 2016: 178).

Слично живим ранама, лечени су и различити чиреви и друге кожне болести. За лечење чирева на кожи наведена су два лека на биљној основи. Први од њих садржао је ланено семе и лист зове који су, скувани заједно са сапуном у млеку, привијани на оболело место све док чир не би пукао. Други лек је такође садржао ланено семе, помешано с два беланцета, који се привијао све до позитивног исхода (Рудничка љекаруша: бр. 39). Лекови сличног састава били су и за лечење болова у ушима и устима (Рудничка љекаруша: бр. 23; бр. 24).

Лечење малих богиња у Рудничкој љекаруши, односно њихових последица, има важно место. Поред Рудничке, рецепти за њихово лечење заступљени су и у старијим љекарушама, попут Годовичке, али у знатно скромнијем обиму (Радосављевић 2016: 180). Болест је тада била врло опасна, у неким случајевима и смртоносна. Богиње су могле да оставе последице на очи, што се као могућност наводи у више рецепата, како оних који се односе на превентивно деловање, тако на и лечење. Тих лекова има укупно пет, од којих су четири заснована на биљним састојцима (Рудничка љекаруша: бр. 38.) Први лек, поред биљних и животињских, укључује и један људски продукт. Он се састојао се од тога да се шафран помеша са обичним млеком, али и млеком дојиље, и да се тако створена течност привија на очи. Други лек такође укључује кашу од „траве прпе“¹⁷, шафран, који би био помешан са камфором, што би такође било привијано на очи, и оне сачуване од богиња. Овај лек препоручивао се само ако се „очи слепе“, односно ако је постојала некаква инфентивна промена на њима, која би довела до тога. Трећи лек тицао се само богиња. Уколико „нису могле да изађу“, оболелом би се давала процеђена чорба од сочива, скуваног са смоквама и „морским

16 Није, на пример, коришћена ни једна врста смоле, која би с другим састојцима мелема формирала погачу, која би се стављала на рану (Радосављевић 2016: 178–179).

17 Прпа (*Huregicum perforatum*), богородична трава, горчац, ивањчица (Симоновић 1959: 241). Коришћена у народној медицини у лечењу астме, кашља, последица тешког порођаја, посекотина (Чажкановић 1985: 35).

грожђем¹⁸. Наводи да, уколико оболело дете то не може да пије, то треба да чини његова мајка, свакако се односе на одојчад. Четврти лек био је једноставан: оболелом дати уље од семена лана.

Рецепата за болести очију, без оних које су повезане с богињама, има укупно десет, од којих су само три заснована на биљу и биљним производима. У одељку под називом „Када очи боле“ (Рудничка лекаруша, бр. 27), један лек садржи першун, који је требало помешати са печеном стипсом и беланцетом, и привијати на очи. Други лек, за прекомерно сузење очију, такође је укључивао печену стипсу, помешану са шећером и боквицом. Тако насталу течност требало је загрејати и њоме испирати очи. И за црвенило очију, коме је посвећен посебан одељак, један од три лека састојао се од „ђулсума од ружице“ (ружина вода), којим је очи требало испирати. Болести очију биле су иначе тешко препознатљиве, посебно када је реч о њиховим узрочницима, па је због тога лекове било и теже одредити. У појединим срединама, попут Вишеграда и Тузле, постојали су муслимански лекари (хећими) који су се бавили само лечењем очију, у чему су имали успеха и изашли на добар глас. И по стварању Кнежевине Србије 1830, кнез Милош Обреновић је у њих имао пуно поверење, и тражио да се они позову, како би лечили оболеле. Тако је од пуковника Јована Мићића, који је граници био најближи, будући да је живео у Ужичком окружју, године 1837. затражио да пронађе и доведе једног од вишеградских лекара који су лечили очи (Радосављевић 2013: 48–49).

Туберкулоза¹⁹, болест која је све до средине двадесетог века била значајно присутна, забележена је и у Рудничкој лекаруши, под тада уобичајеним називом „јектика“. Под једним бројем наведено је шест рецепата за њено лечење, од којих су четири заснована на биљу и биљним производима (Рудничка лекаруша: бр. 26). Сва четири лека су узимана као напитака или храна. Први се састојао од куване траве јеленски језик²⁰, чија течност се пила. Други рецепт садржао је терпентин помешан с путером, који се узимао ујутру и увече. Трећи је, као и први, настао кувањем биља (корен лана), чија се течност потом пила, док је четврти био заснован на кувању имеле израсле на крушки, што се потом процеђивало и пило, али је због трајања вегетације, то било могуће само у пролеће. Имела скувана у води била је, иначе, традиционални лек за туберкулозу (Чајкановић 1985: 105–106).

18 Морско грожђе, огрозд (*Ribes grossularia*), биљка из рода рибизли (Симоновић 1959: 400).

19 Туберкулоза, заразна болест коју изазива Кохов бацил (*Mycobacterium tuberculosis*). Манифестује се повишеном температуром, сувим и упорним кашљем, знојењем, боловима у грудима и зглобовима, отоком лимфних жлезди. <http://www.stetoskop.info/Tuberkuloza-TBC-659-s2-sickness.htm>. Приступљено 01. 09.2017. Све до савременог доба била је смртоносна због непознавања тачног узрока њеног настанка и одговарајућих лекова.

20 Јеленски језик, јеленак, слезница, рутица, (*Scolopendrium vulgare*), биљка из породице папрати распрострањена у централној и источној Европи, укључујући и Балканско полуострво, позната код већине словенских народа под истим именом, коришћена у медицинске сврхе. Највише је коришћена као лек за оболелу слезину (Šulek 1879: 129; Симоновић 1959: 578).

Поред јасно наведених лекова за јектику, постоји и одељак под насловом „Када прса боле“ (Рудничка лекаруша: бр. 44; бр. 45). Како нема никаквих описа симптома болести, разлог томе такође може бити немогућност њиховог препознавања, и несигурност да ли се уопште ради о јектици, или некој другој болести. Лекови који су у том делу наведени, њих четири, исто као и они који су изричито поменути као лекови за јектику, садрже биљне састојке. Први од њих, поред већ поменутог јеленског језика (слезнице), садржи и помен „траве веронике“²¹ и „траве бегонике“²², корена жалфије²³ и смокве, помешаних и скуваних са медом. Лек се, по једну кашику, узимао ујутру и увече. Други лек садржао је само кувани пелен²⁴, од кога се пио чај. Два лека су предвиђена за сув кашаљ, који је такође могао бити симптом јектике. Први је садржао уситњен црвени лук²⁵, помешан са гушчјом машћу, која се потом мазала по грудима. Други рецепт је подразумевао да се корен абтикe²⁶ уситни („стуче“) и помеша с врелим млеком или водом, да би се пио по хлађењу.

Међу болестима које се наводе на самом почетку Рукописа су гинеколошки и постпорођајни проблеми, попут тегоба услед менструалног циклуса (обилни одливи крви, неуредност, бол), у којима се користе биљни састојци (детелина, црни и дивљи пелен, рен, бело вино, узимање праха ружиног цвета). За тешке порођаје и зарастање рана, после њих, такође су у три рецепта предлагани црни и дивљи пелен, али и цвет од зове. Њихова примена сводила се на кување у води, пијење течности и испирање ране.

У Рудничкој лекаруши најприсутнији су лекови и упутства за њихову примену за лечење различитих стања грознице, као и болести очију и богиња и последица које оне остављају. Грозница је најчешће имунолошки одговор, стање у коме организам покушава да неутралише болест, често знак инфекције, и манифестује се високом температуром, дрхтавицом, главобољом и повраћањем.²⁷ Од једанаест лекова за њу, девет садржи биљне састојке (Рудничка лекаруша, бр. 37). У њима се, као састојци, користе

21 *Veronica*, разгон, српац, заједно са пеленом коришћен пре свега за лечење главобоље (Чајкановић 1985, 203; Симоновић 1959: 494).

22 Вероватно бегонија.

23 Жалфија (*Salvia officinalis*), често коришћена биљка у народној медицини, како корен тако и њени надземни делови. Посебно је била важна у лечењу различитих облика грознице, срца, менструалних тегоба (Чајкановић 1985: 97–98; Симоновић 1959: 414).

24 Пелен (*Artemisia absinthium*), широко заступљен у народној медицини, од водене болести, срдобоље, болести груди и стомака, чак и у случају неких полно преносивих болести, попут тада неизлечивог сифилиса (врењак, френска-француска болест) (Чајкановић 1985: 189–190).

25 Црвени лук (*Allium сера*), у народној медицини користио се за побољшање млечности породиље, јектике, кашља, као противотров уједу змије (Чајкановић 1985: 244–245).

26 Реч је о бурјану, познатом и као автика (*Sambucus ebulus*), такође свестрано коришћеном, пре свега за грудне болести, срдобољу, чиреве и отоке. Биљка помаже детоксикацију организма (Чајкановић 1985: 59–60).

27 <http://www.herbalia.org/index.php?id=groznica>. Приступљено 02. 09. 2017.

коприва, пелен, врбин лист²⁸, корен репушине²⁹, али и грашак, зејтин, вино, сирће, а у једном случају поменуто је „поврће“, без тачног податка о ком се ради. Ти састојци мешани су са другима, који су били минералног или животињског порекла. Тако је, у једном случају, зејтин са вином мешан са сољу, у другом рецепту је, поред поменутих састојака, био додат и црвени восак, а чак је и паучина мешана са поврћем, које се тако узимало као лек. Посебно је наведен лек која се односи на отклањање последица грознице („када језик грозница изгори и поцрни и израђави“). Он је садржао жалфију, бели слез, шафран³⁰ и шећер. Њиме су испирана уста. Шафран је био изузетно скуп зачин, и он је тешко могао да буде приступачан становницима тадашње Србије.

Рудничка лекаруша садржи и рецепте који се тичу проблема дигестивног тракта, посебно стомачних колика, које су манифестоване спазмима, због којих је узимање хране било веома компликовано и болно. За њихово лечење наведено је шест врста лекова, од којих су пет били са биљним састојцима (Рудничка лекаруша: бр. 40; бр. 67). Први од лекова предвиђао је да се уље од бадема помеша са топлим вином, и тај напиток пије. Други лек био је потпуно различит: проју и зоб, помешане са сољу, требало је добро угрејати на ватри, и потом привијати на стомак. Трећи лек садржао је састојак који није био локалног порекла. Кора од поморанце била би кувана у вину, што би се топло узимало као напиток. Још један лек није узиман као напиток: јечмено брашно би се скувало, заједно са ланеним семеном, што би се, како се наводи, „као фластер“ лепило по стомаку (Рудничка лекаруша: бр. 40). Последњи лек за колике је издвојен, и у Лекаруши сврстан међу лекове који имају у основи састојке руже. Сушени цвет руже узимао би се у води, у мери израженој тежином шест зрна жита, све до престанка тегоба (Рудничка лекаруша: бр. 67).

На болести усне дупље и зуба односи се седам рецепата, од којих пет садрже биљне састојке (Рудничка лекаруша, бр. 19). Први лек је заснован на свежој лики (павитини) од зове, прокуваној у млеку. Топао напиток би се једноставно држао у устима. Други лек је по саставу био сложенији: камфор растопљен у ракији комовици био би малим парчетом памука (вата) стављен у болно место у зубу. Ту се очигледно радило о каријесу, израженом и насталим шупљинама у зубима, али је објашњење у рецепту било да је реч „о црву у зубу“. „Оток образа“, вероватно проузрокован проблемима са зубима, лечен је тако што би уситњен корен коприве био помешан са шафраном у свеже помуженом млеку. Таква течност би се крпом привијала на образ. Следећи лек је занимљив, јер писац ове лекаруше тврди „да се

28 Врба (*salix*), коришћена против срдоболе, кашља, грознице (Чајкановић 1985: 73–74).

29 Репушина (*Tussilago petasites*), коришћена у народној медицини најчешће против грознице, али и чирева и опекотина (Чајкановић 1985: 205).

30 Шафран, скуп зачин настао од биљке *Stocus sativus*, односно њеног цвета, која припада породици крокуса.

њиме учвршћују зуби“³¹. Он се, највероватније, односи на почетни стадијум парадентозе. Лишће жесте³¹ кувано је у вину или води, додавана је стипса, и том течношћу су испирани зуби. Један рецепт посебно је одвојен, и једноставно насловљен „кад уста боле“ (Рудничка лекаруша, бр. 25). Није сасвим јасно о којој болести или болестима се могло радити. Лек се састојао од помешаних сирћета и воде, којима су додавани стипса, цвет зове и жалфија. Терапија се састојала у томе да се уста њиме испирају.

Рудничка лекаруша један је од медицинских зборника, који су у свом времену били уобичајени. У њима су сакупљане знања из народне медицине, ради њихове практичне примене. За разлику од сличних рукописа, настала је 1841. године у модерној српској држави, Кнежевини Србији, у којој, међутим, још увек није заживела европска медицинска пракса у здравственој заштити становништва. Њен писац био је јеромонах Мануил Витковић, на кога су утицај имале различите медицинске традиције, од српске народне, преко османске, до савремене европске. На те европске утицаје указује низ елемената из садржаја, од коришћене терминологије и јединица мере, до састојака лекова. Лекаруша садржи 155 рецепата, од којих су многи имали биљну основу. Записани рецепти потврђују значај и улогу биљка и биљног света у човековом животу, а сама Рудничка лекаруша представља извор првог реда, не само за историју народне медицине, већ и друштвену историју времена у коме је настала.

ИЗВОРИ

Необјављени извори

Рудничка Лекаруша, Збирка старе и ретке књиге, инв. бр. 37.458. Народна библиотека Пожега.

Годовички зборник, Рукописна збирка, инв. бр. 2383, Народни музеј Ужице.

Објављени извори

Арнаутовић 2015: 3. Арнаутовић, Рецепти народних лекова из бележнице свештеника Никодима Поповића, *Историјска баштина* 24, Ужице: Историјски архив Ужице.

Поповић-Родољуб: М. С. Поповић-Родољуб, Српске старине, *Босанскохерцеговачки изворник*, VI, Сарајево: АЕМ Конзисторија сарајевска: 574–579.

³¹ Жеста, чешљика (*Acer tataricum*), биљка коришћена и за лечење заушака, као и менструалних тегоба. У ветеринарској медицини коришћена за лечење паразита (Симоновић 1959: 6; Чајкановић 1985: 246–247).

ЛИТЕРАТУРА

- Библија или Свето писмо старога и Новог завјета*, превели Ћ. Даничић и В. С. Караџић, Београд 1993: Британско и инострано библијско друштво.
- Живојиновић 1995: Д. Р. Живојиновић, *Успон Европе*, Београд: Службени лист.
- Катић 2016: Т. М. Катић, Османски аттари и лечење биљем у балканским градовима 16. века, у *Гора љљанова – биљни свет у традиционалној култури Срба* ур З. Карановић и Ј. Дражић: Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека Светозар Марковић: 163-172.
- Марковић-Стојановић 2012: Однос српске државе према особама са инвалидитетом, историјски осврт, *Социјална мисао* 3: Београд: Социјална мисао.
- Радосављевић 2007: Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831: управа Васељенске патријаршије*, Београд: Историјски институт.
- Радосављевић 2013: Н. В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија – окружење у времену страха 1788–1862*, Ужице: Историјски архив Ужице.
- Радосављевић 2016: Н. В. Радосављевић, Годовичка Љекаруша, у *Гора љљанова – биљни свет у традиционалној култури Срба*, ур. З. Карановић и Ј. Дражић, Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека Светозар Марковић: 173-184.
- Ракић 1807: В. Ракичъ, *Слово о почитанију цркве, сочиненное и говоренное Викентијемъ Ракичѣмъ у Венецији 1807*, Венеција: Штампарија Димитрија Теодосија.
- Симоновић 1959: Д. Симоновић, *Ботанички речник : имена биљака*, Београд: САНУ.
- Чајкановић 1985: В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, прир. В. Ђурић, Београд: Српска књижевна задруга.

*

- Šarić 1991: Т. Šarić, *Atlas korova*, Sarajevo: Svjetlost: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Šulek 1879: В. Šulek, *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb: JAZU.

Nedeljko V. Radosavljević

**MEDICAL RESEPY BOOK (РУДНИЧКА ЛЕКАРУША)
FROM THE MONASTERY OF ANNUNCIATION AT
THE FOOT OF THE MOUNTAIN RUDNIK
(BLAGOVEŠTENJE RUDNIČKO)**

Summary

The topic of this paper is Рудничка лекаруша, medical manuscript originated from the monastery dedicated to the Holy Annunciation, which is situated at the foot of the mountain of Rudnik in the middle part of Serbia. The manuscript was created in the first half of 19th century (1841). And it was written by a monk whose name was Manuil Vitković. The entire manuscript has 38 pages with 155 recipes, which are based on traditional folk medicinal knowledge with some influence of modern European medicine. The prescriptions of the manuscript deal mostly with different human, but also with animal diseases and preventive medical care too. Most of the recipes are based on those of plant origin (medicinal herbs, crops, vegetable and fruit crops, plant products). Majority of plants in these recipes were used in folk traditional medicine like: plantain, wormwood, sage, nettle, ruta, buttercup, St. John's wort, butter-burr, clover, elderberry, lily, rose, juniper, willow, tatarian maple... Crops and vegetable crops are also mentioned, like tobacco, cannabis, peppers, black radishes... description and use of all of them is found. The recipes confirm the importance and role of the plant and plant world in human life in the past time.